

ГЕОПОЛІТИЧНЕ ЗНАННЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

Шульга М. А.

ВСТУП

Проблема поширення геополітичних знань має вирішальне значення для громадянської освіти будь-якої нації, а особливо для громадян України, які сьогодні знаходяться в центрі історичних подій світових масштабів. Однак, потрібно усвідомлювати, що ця проблема не нова. Незважаючи на особливе загострення актуальності геополітичних знань в умовах сьогочасної російсько-української війни, така громадянська освіта була актуальною впродовж багатьох десятиліть ХХ століття. Це пов'язано з тим, що історія має властивість повторюватися, зважаючи на існування деяких закономірностей геополітичного світового устрою, без знання яких важко зорієнтуватися і у сьогочасному динамічному світі.

Нації повертаються до актуальності теми геополітичних знань як елемента громадянської освіти щоразу в умовах війни та післявоєнного відновлення. Так вже склалося, що Україна розташована на перехресті Європи та Азії, що робить її важливим гравцем у світовій геополітиці. Розташування України зробило її полем битви для конкуруючих держав впродовж усієї її історії. Ці протистояння мали місце за усіма напрямками, із заходу з боку Європи, з півночі – з боку Росії, з півдня – з боку Туреччини.

Українцям важливо розуміти важливість і цінність своєї країни. А для того, щоб отримати це розуміння, потрібно вивчати історичні події, географічні та політичні передумови, за яких геополітичні сили функціонують і впливають на повсякденне життя людей.

Сьогодні Україна стикається з новим викликом світового масштабу – війною з Росією. Ця подія призвела до політичної нестабільності та соціально-економічної кризи не тільки в Україні, але й по всьому світу. Ефективне вирішення цієї проблеми можливе за умови спільної, цілеспрямованої роботи усієї країни та її союзників. Основна мета – зберегти незалежність та ідентичність держави, а досягнення цієї мети залежить від відповідних рішень усіх її громадян.

Далі. Україна офіційно задекларувала свою мету розвитку як інтеграцію до європейської спільноти та входження до складу Північно-Атлантичного альянсу в своїй Конституції: «підключитись про зміцнення громадянської злагоди на землі України та підтверджуючи європейську

ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України»¹. Чи не єдиним способом попередження перетворення руху до цієї мети на предмет різного роду маніпуляцій суспільною свідомістю могла би бути о(про)світа людей, зокрема набуття ними й геополітичних знань.

Головна ціль викладання геополітичних знань українцям – допомогти зрозуміти громадянам проблеми, які призводять до кризових явищ і прогнозувати наслідки дій політиків, урядовців, усіх, хто має державотворчу функцію і приймає доленосні для держави рішення. У подальшому, такі знання можуть сприяти підвищенню громадянської активності, прийняттю обґрунтованих рішень, важливих для відбудови країни у післявоєнний час.

Це дослідження складається із трьох розділів. Перший розділ присвячений висвітленню змісту геополітики та актуальності викладання її як навчальної дисципліни у закладах вищої освіти. Другий розділ присвячений дослідженню особливостей громадянської освіти в Україні, визначенню напрямів, інструментів та способів впровадження такої освіти серед широких верств населення. Третій розділ присвячений аналізу значення геополітичних знань для українців та визначенню особливо важливих концепцій геополітики, які мають вивчатися в рамках середньої, вищої та загальногромадянської освіти.

1. Зміст та актуальність вивчення геополітики як предмету викладання у закладах вищої освіти

Геополітика є важливою дисципліною, що вивчається у закладах вищої освіти. У загальних рисах її предмет інтегрує географію, політологію, економіку та історію для аналізу взаємозв'язків влади, міжнародних відносин та географічних підстав їхнього функціонування. Сьогодні ця дисципліна викладається для студентів старших курсів та аспірантів як одна із ключових, що мають міждисциплінарну природу. Основи геополітичних знань подаються у школах старшокласникам під час вивчення економічної географії, а також громадянської освіти.

Однією з важливих причин вивчення геополітики є те, що вона допомагає студентам зрозуміти чинники впливу на прийняття політичних та економічних рішень. Оскільки світ стає дедалі більш взаємопов'язаним і глобалізованим, важливість розуміння геополітичної динаміки, що формує міжнародну систему, стає дедалі більш очевидною. Наприклад, розподіл природних ресурсів, стратегічне розташування та демографічні тенденції можуть формувати глобальну

---

¹ Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 01.03.2023).

динаміку сили і, зрештою, впливати на економічні та політичні рішення країни.

Вивчення геополітики під час чи після нинішньої російсько-української війни стане ще більш важливим для розуміння динаміки конфлікту та далекосяжних його наслідків для глобальних силових відносин. Ця дисципліна надає не тільки спеціалізовані практичні знання, але й допомагає студентам розвивати навички критичного мислення у всіх галузях суспільного знання (рис. 1).

Рис. 1. Значення вивчення геополітики

Примітка: систематизовано автором

Студенти отримують важливі навички у процесі вивчення геополітики, зокрема, тому що:

– геополітика вимагає від студентів аналізувати та інтерпретувати складні глобальні проблеми з різних точок зору, тим самим покращуючи свої аналітичні навички;

– вивчаючи різні фактори, що формують геополітичну динаміку, студенти розвивають здатність визначати стратегічні можливості та виклики у світі, що швидко змінюється, тим самим виховуючи навички гнучкості;

– вивчення геополітики має етичні наслідки, які не можна ігнорувати, адже знання геополітики дозволяє студентам осмислювати питання соціальної справедливості, прав людини та екологічної етики крізь геополітичну призму, що сприяє розвитку навичок психолога, конфліктолога, перемовника тощо;

– геополітика дозволяє студентам зрозуміти, як здійснюється і делегитимується влада у різних країнах світу, що вкрай важливим для формування навиків державного службовця та соціолога.

Незважаючи на свою міждисциплінарну природу, геополітику часто неправильно розуміють, насамперед через її асоціацію з географічним детермінізмом і темою територіальної експансії. Також геополітика інколи ототожнюється з політичною географією, внаслідок чого логічно постає питання, а навіщо вивчати геополітику, якщо існує політична географія.

На думку автора, негативне ставлення до геополітики значною мірою є результатом вузького визначення її предмета. Як вже зазначалося, це може відбуватися через вузьке сприйняття предметного поля цієї науки. Вузький погляд на геополітику як на щось спільне (проміжне) між географією і політикою може призвести до негативізму, який набуває форми різних позицій. А саме:

1) термін «геополітика» часто недоцільний для опису сучасних змін у світі та містить «псевдонаукові» переконання, які можуть використовуватися для виправдання зміни світового порядку. Ця позиція контрастує з політичною географією, яка сприймається як така, що надає стабільний опис світового порядку та його географічних характеристик. Однак на відміну від геополітики, політична географія не акцентує геополітичну динаміку, зокрема того, що світовий устрій постійно розвивається і розуміння цих змін має вирішальне значення для розуміння майбутнього;

2) існує неоправдана думка, що геополітика може давати наукові результати лише у вузькій сфері, що стосується взаємного впливу політики та просторово-географічних характеристик держав або їхніх альянсів. І справді, геополітика зосереджується на взаємозв'язку між географією і владою, однак разом з тим вона є вкрай міждисциплінарною галуззю, яка дозволяє аналізувати різні фактори, що формують глобальну силову динаміку: історію, клімат, природні катаклізми, релігійні переконання тощо. Оскільки світ стає дедалі складним і взаємопов'язаним, розуміння масштабних наслідків геополітичного протистояння є надзвичайно важливим;

3) геополітику слід розглядати не як науку, а лише як метод соціологічного підходу, який пов'язує географічне середовище та міжнародну діяльність держав. Така позиція ігнорує той факт, що геополітика є міждисциплінарним науковим знанням, що опирається на різні дисципліни, – включаючи політологію, географію, економіку та історію, – з метою аналізу взаємодії між географією та політикою.

Жорстке і вузьке визначення геополітики сприяло негативному ставленню до цієї дисципліни. Однак ширше розуміння геополітики розкриває її практичні, інтелектуальні та етичні наслідки, що робить її важливою сферою вивчення у закладах вищої освіти. Вивчаючи взаємодію між географією, владою та міжнародними відносинами, студенти можуть розвинути тонке розуміння глобальної динаміки та вдосконалити свої навички критичного мислення, сприяючи при цьому соціальній справедливості та дотриманню прав людини.

Можна підсумувати, що геополітика – це галузь знань, яка аналізує взаємодію між географією, владою та міжнародними відносинами. Як така вона є «наукою про простір в його застосуванні до державно оформленої волі»².

Основоположні поняття геополітики були введені в обіг на початку ХХ століття Хелфордом Маккіндером. Автор ще понад сто років тому, до Першої та Другої світових воєн, презентував концепції геополітичного поділу світу – «географічної осі історії»³ та «Хартленду»⁴. Менш відомим поняттям, що ним оперував Маккіндера, є поняття «Хартленду для цілей стратегічного призначення» (або «Стратегічний Хартленд»), яке пояснює можливості (механізми) геополітичного поділу світу⁵. Але, звичайно, суть геополітики, презентованої Х. Маккіндером, відображена у зазначених вище концепції (поняттях-програмах) «географічної осі історії» та «Хартленду». На думку Х. Маккіндера, «Хартленд», або серцевина – це центральний регіон євразійського суходолу, що складається з величезних територій, які простягаються від Східної Європи до Центральної Азії, і характеризується великою кількістю населення та багатими природними ресурсами. Х. Маккіндер стверджував, що той, хто контролює серцевину, має потенціал домінувати у світі, оскільки ресурси серцевини забезпечать йому владу над іншими територіями. Х. Маккіндер вважав, що ключем до контролю над ядром є контроль над «окраїнами» – територіями, що оточують серцевину і можуть забезпечити доступ до його ресурсів. Домінуючою силою в цьому євразійському регіоні є Росія, а тому умовою попередження російського

---

² Haushofer, Karl *Geopolitik der Pan-Ideen*. Berlin: Zentral-Verlag, 1931. Kapitel I.

³ Mackinder, Halford *The geographical pivot of history*. *Halford Mackinder Democratic Ideals and Reality* Washington, DC: National Defence University Press, 1996. P. 174-193.

⁴ Mackinder, Halford *Democratic Ideals and Reality*. *Halford Mackinder Democratic Ideals and Reality* Washington, DC: National Defence University Press, 1996. P. 1-173.

⁵ Див.: Шульга М.А. Україна в ракурсі геополітики: перечитуючи Хелфорда Маккіндера. *Регіональні студії. Наукове видання. Ужгородський національний університет*. Ужгород, 2019. № 16. С. 131-137.

домінування у Євразії є створення «санітарного кордону» з буферних держав, що має унеможливити союз Росії та Німеччини. (Цю думку фактично повторює Джордж Фрідман, очільник «Stratfor» у своєму виступі 2015 року, присвяченому санітарному кордону проти Росії з метою недопущення «непереможної комбінації» німецьких технологій і російських ресурсів⁶). Концепція Х. Маккіндера мала неабиякий вплив на формування британської та американської зовнішньої політики на початку ХХ-го століття, особливо під час Холодної війни. Поняття-програми Х Маккіндера і сьогодні – це незмінна складова начальних курсів з геополітичної проблематики. Вони ж «прочитуються» і у програмній роботі Збігнева Бжезінського «Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи» (1997 рік)⁷.

Численні науковці сьогодні наголошують на важливості вивчення геополітики. Доктор Саймон Долбі, що працює у напрямку критичної геополітики, підкреслює актуальність геополітики в сучасних світових відносинах, наголошуючи що «геополітика – це вже не просто гра у велику гру державного суперництва, тепер – це також буквально про переробку поля гри»⁸. Цікавими є і роздуми його колеги з наукових інтересів Джерарда Тоала, який пропонує погляд на місце та роль України у світі крізь призму критичної геополітики⁹. І хоча критична геополітика позиціонує себе як опозиційно налаштоване знання стосовно класичної геополітики – і у випадку, критичної, і у випадку класичної, ми маємо справу з геополітикою. Доктор Найеф Аль-Родхан, філософ, нейробіолог і геостратег наголошує на інтелектуальних перевагах вивчення геополітики, включаючи критичне мислення та розуміння різних точок зору¹⁰. Доктор Клаус Доддс, професор геополітики в Роял Голловей, Лондонський університет, наголошує на етичних наслідках геополітичних практик, підкреслюючи необхідність вивчення питань соціальної справедливості, прав людини та екологічної

---

⁶ Friedman, George Europe: Destined for Conflict? URL: https://www.youtube.com/watch?v=QeLu_yyz3tc&ab_channel=ChicagoCouncilonGlobalAffairs (дата звернення 05.03.2023).

⁷ Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. 236 с.

⁸ Dalby, Simon Environmental Geopolitics in the Twenty-First Century. Alternatives: Global, Local, Political 2014, 39 (1), P. 3.

⁹ Тоал Джерард Місце та роль України в критичній геополітиці в контексті російської агресії. URL: <https://kspa.com.ua/online-toal/> (дата звернення 07.03.2023).

¹⁰ Al-Rodhan, Nayef Meta-Geopolitics of Outer Space: An Analysis of Space Power, Security and Governance. Palgrave Macmillan; 2012. 284 p.

етики крізь призму геополітичних поглядів, які багато у чому формують наше розуміння світу¹¹.

У Сполучених Штатах кілька університетів пропонують бакалаврські та магістерські програми з геополітики, в тому числі Джорджтаунський університет, Гарвардський університет та Університет Джона Гопкінса. Ці програми, зазвичай, зосереджені на міжнародних відносинах, безпекових та стратегічних дослідженнях, з акцентом на розумінні політичних, економічних та військових факторів, які визначають перебіг глобальних подій.

У Великобританії також низка університетів мають бакалаврські та аспірантські програми з геополітики, серед них: Королівський коледж Лондона, Кембриджський та Оксфордський університети. Ці програми зазвичай охоплюють такі теми, як міжнародна безпека, глобальне управління та стратегічні дослідження, з акцентом на розумінні ролі влади, впливу та ідентичності у формуванні глобальної політики.

У Франції кілька університетів та інститутів пропонують програми з геополітики, в тому числі Sciences Po, Вища нормальна школа і Центр дипломатичних і стратегічних досліджень.

Загалом, вивчення геополітики в навчальних закладах розвинених країн, відбувається з метою підготовки дипломатів, політиків та управлінців вищої ланки. Детальні знання не подаються школярам чи в межах обов'язкової громадянської освіти.

В Україні геополітика також є навчальною дисципліною, що викладається у закладах вищої освіти, а проблемами геополітичного поділу світу є об'єктом численних наукових досліджень та публічних дискусій. Осмислення геополітичної проблематики має сталу історичну традицію в Україні. Якщо брати історичну ретроспективу, то безперечно слід згадати Дмитра Донцова який вважав, що Україна відіграє вирішальну роль у боротьбі між Європою (ширше – Заходом) і Росією і тому має позиціонувати себе у якості заслону перед «маревом московського трамбувальника»¹². Юрія Липу, якому належить проект «Чорноморської фортеці»¹³. Сьогодні ж, якщо орієнтуватися на публічний дискурс, – це, безперечно, Ярослав Грицак, який багато пише про геополітичні виклики та можливості України та наголошує на важливості розробки

---

¹¹ Dodds, Klaus *Geopolitics: A Very Short Introduction* 1st Edition Oxford University Press, 2007. 182 p.

¹² Донцов Д. Твори. Том I. Геополітичні та ідеологічні праці / О. Баган (упоряд., передмова, комент.); Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Львів: Кальварія, 2001. С. 140, 144, 153, 179.

¹³ Липа Ю. Чорноморська доктрина. *Липа Ю. Всеукраїнська трилогія: у 2 т. / О. Мислива, В. Яременко (упоряд.); М. Головатий (передм.). Т. 2. Київ: МАУП, 2007. С. 9-160.*

послідовної та стратегічної зовнішньої політики, яка б враховувала геополітичні реалії України¹⁴. Тарас Кузьо, британський та канадський політолог українського походження¹⁵, який багато пише про відносини України з Росією та їхні наслідки для української безпеки. Олексій Гарань, який обґрунтовує тезу, що геополітично і цивілізаційно Україна є частиною Європи і цим пояснюється її поведінка на міжнародній арені¹⁶. Микола Михальченко, якому належить ґрунтовне узагальнення проблемних питань геополітичної стратегії і тактики України¹⁷.

У процесі вивчення геополітики важливо, щоб вивчення її предмету не прив'язувалося до внутрішньополітичної кон'юнктури та брало до уваги усі можливі конфігурації політичної взаємодії, які дозволяють підтримувати, будувати, реформувати, змінювати чи руйнувати установлені геополітичні устрої. А геополітичне кредо країни зберігалось незалежно від ситуативного політичного, соціально-економічного стану країни.

Сьогодні практично кожен заклад вищої освіти гуманітарного спрямування включає вивчення предмету «Геополітика» до числа обов'язкових дисциплін, що їх повинен опанувати здобувач вищої освіти. Зазвичай, вивчення дисципліни «Геополітика» включає опрацювання наступних тем (на прикладі Робочої програми, що її запропонував завідувач кафедри філософії та політології Харківського національного економічного університету ім. Семена Кузнеця Олег Кузь¹⁸):

- місце геополітики в загальній системі наук;
- основні категорії і поняття геополітики;
- основні закони і категорії, функції та методи геополітики;
- основні ідеї і принципи класичної геополітики;
- основні концепти континентальної школи геополітики;
- геополітична концепція Центральної (Mitteleuropa) Європи;

---

¹⁴ Грицак Я. Нариси Історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ: Yakaboo Publishing, 2019, 656 с.; Грицак Я. Подолати минуле. Глобальна історія України. Київ: Портал, 2022, 432 с.

¹⁵ Kuzio, Taras Ukraine: Democratization, Corruption, and the New Russian Imperialism. Praeger, 2015. 640 p.

¹⁶ Haran, Olexiy Ukraine in Europe: Questions and Answers. Kyiv: Stylos Publishers, 2009. 72 p.

¹⁷ Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. Дрогобич; К.: Видавнича фірма «Відродження», 2004. С. 229–256.

¹⁸ Кузь О.М. Робоча програма навчальної дисципліни «Геополітика». ХНЕУ, 2018. 12 с. URL: <http://www.repository.hneu.edu.ua/bitstream/123456789/19980/1/2018-РПНД%20Геополітика-%20Кузь%20О.%20М.%2C%20Коротков%20Д.%20С..pdf> (дата звернення 17.03.2023)

- телурократична і таласократична концепції геополітики;
- основні ідеї англо-американської школи геополітики;
- Н. Спайкмен як ідейний спадкоємець Х. Маккіндера;
- розвиток геополітичних концепцій після Другої світової війни;
- сучасні геополітичні дослідження;
- геополітика ядерної ери в історії людства;
- взаємозв'язок і характер відносин між основними учасниками міжнародних відносин;
- держава, як актор міжнародних відносин та суб'єкт геополітичних взаємовідносин: ознаки, функції, сучасна форма;
- недержавні актори в геополітичному просторі;
- поняття «глобальні проблеми», їх систематизація і класифікація;
- глобалізація комунікації;
- класичне поняття ідеології;
- лібералізм як ідейно-політична течія;
- консерватизм як ідеологія та форма політичного руху;
- ліві та лівоцентристські ідеологічні доктрини;
- поняття, типи і функції конфлікту;
- війна як соціальний інститут;
- Україна як суб'єкт і об'єкт світової політики;
- роль і місце України в новому геополітичному просторі;
- поняття інформаційних війн, спеціальних інформаційних та психологічних операцій в координатах сучасної геополітики;
- основні геополітичні конструкти, ідеї та концепції у вимірі модерну та постмодерну;
- анаморфировані географічні простори;
- ключові геополітичні образи України;
- практична геополітика державних лідерів.

Більш складну тематику для вивчення передбачають курси, пов'язані з проблематикою геополітичного аналізу. Тут можуть вирішуватися наступні завдання (на прикладі програми дисципліни «Геополітичний аналіз», яка пропонується як вибіркова аспірантам Навчально-наукового Інституту міжнародних відносин КНУ імені Тараса Шевченка¹⁹):

- методика здійснення геополітичного аналізу країни;
- методика здійснення геополітичного аналізу регіону;
- методика аналізу геополітичних ризиків;
- геостратегія ключових акторів світової політики;

---

¹⁹ Дисципліна «Геополітичний аналіз». Навчально-науковий Інститут міжнародних відносин КНУ імені Тараса Шевченка, 2022. URL: https://asp.knu.ua/doc/DVA2_2022/291_NNIMV/1_291_P2_NNIMV.pdf (дата звернення 17.03.2023)

– геополітична розстановка сил в регіональних просторах.

Цікавим є підхід до викладання дисципліни «Геополітика» в Ужгородському національному університеті, представлений у підручнику «Геополітика в постатях і термінах» для студентів і аспірантів спеціальності «Політологія»²⁰.

У цілому лєвова частка часу під час вивчення дисципліни «Геополітика» відводиться вивченню теоретичних аспектів формування геополітики та основних теорій, що сформувалися у світі в період після Другої світової війни. І це зрозуміло, бо без засвоєння основних понять і концепції цієї науки неможливо, наприклад, здійснити той же геополітичний аналіз чи зрозуміти природу геополітичних викликів сучасності.

Значна увага приділяється і Україні, як вона представлена у тих чи інших геополітичних концепціях²¹. Однак, в умовах російсько-української війни такі акценти може бути не вповні прийнятні громадськістю, адже у післявоєнний час Україна зіткнеться із новою реальністю – необхідністю побудови держави, яка буде займати ключову позицію у геополітичному розподілі світу. В таких умовах дуже важливо формувати таку освітню політику серед населення, яка дозволить сформувати стійке демократичне суспільство, здатне приймати виважені та обґрунтовані рішення, що базуються як на знаннях основних геополітичних закономірностей, так і на новому розумінні місця України у світі. Важливе значення у формуванні такої освітньої політики має громадянська освіта.

2. Поняття та значення громадянської освіти

Громадянська освіта як навчальний предмет з'явилася в Україні не так давно, на початку 2000-х років. Розробка першої концепції ґрунтувалася на «Національній програмі патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства»²², яка була прийнята у 1999

---

²⁰ Вегеш М., Палінчак М., Петрінко В. Геополітика в постатях і термінах: підручник для студентів і аспірантів спеціальності «Політологія». Ужгород: Гельветика, 2020. 786 с.

²¹ Традиція започаткована в: Українська державність у ХХ століття (історико-політологічний аналіз). Київ: Політична думка, 1996. Розділ III.

²² Про затвердження Національної програми патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства: Постанова Кабінету міністрів України від 15 вересня 1999 р. № 1697. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-99-%D0%BF#Text> (дата звернення 07.03.2023).

році. Ця Програма заклала основу для подальшого розвитку громадянської освіти в Україні.

У різних публікаціях і нормативних документах розкриваються різні аспекти громадянської освіти, використовуються різні поняття і терміни, такі як «громадянська освіта», «громадянське виховання», «громадянська і правова освіта», «правова освіта», «моральне і правове виховання», «політична освіта» тощо. Однак на сучасному етапі розвитку суспільства найбільш доцільно говорити про громадянську освіту як про більш широке поняття, що охоплює і виховання, і навчання²³.

Громадянська освіта має на меті надання студентам знань, умінь і навичок, необхідних для активної участі в суспільному житті та формування громадянської культури. Вона охоплює різні аспекти громадянського життя, такі як демократичні цінності, права людини, громадянський активізм, медіаграмотність, екологічна відповідальність та міжкультурна комунікація. Це безперервний процес, який починається з раннього дитинства і триває протягом усього життя.

Розвитку концепцій та підходів громадянської освіти сприяли перші великі проекти з громадянської освіти, що співфінансувалися міжнародними донорами. Це, зокрема, «Демократична освіта», українсько-канадський проект Університету Квінз, Онтаріо, Українська мережа громадянської освіти (UCEN), заснована IREX, та «Освіта для демократії в Україні», проект Трансатлантичної програми підтримки громадянського суспільства в Україні. Ці проекти стали основою для створення курсу «Громадянська освіта», а також програм неформальної освіти та освіти дорослих²⁴.

Методичний і методологічний інструментарій для викладання громадянської освіти для школярів було імплементовано у 2005 році. За цей час було підготовлено шкільний курс «Громадянська освіта: Основи демократії» для учнів 11 (12) класів²⁵ та підручник для студентів педагогічних спеціальностей «Громадянська освіта: теорія та методика

---

²³ Дерев'яно Н., Костів В. Формування громадянської культури особистості школяра: навчально-методичний посібник. Київ, 2011. 352 с.

²⁴ Див.: Боренько Я. Громадянська освіта в Україні. URL: https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/1711108_citizenship-education-Ukraine-ukr_YB.pdf (дата звернення 17.03.2023).

²⁵ Громадянська освіта: основи демократії. 11(12) клас. Навчальний посібник / Бакка Т. В. , Ладиченко Т. В. , Марголіна Л. В. та ін. Харків: Вид. група «Основа» , 2009. 207 с.

навчання»²⁶. Ці підручники мали на меті забезпечити комплексну основу для викладання громадянської освіти в Україні.

Однак, незважаючи на серйозний підхід та енергію, час і знання, вкладені в ці ініціативи, результати виявилися не такими оптимістичними, як очікувалося. Можливо, це було пов'язано з розпороченістю цих зусиль, факультативним підходом до викладання, відсутністю скоординованого підходу до громадянської освіти. Як наслідок, результати цих ініціатив з громадянської освіти були відносно непомітними.

Для вирішення цих проблем було прийняте більш впливове рішення – впровадження предмету «Громадянська освіта» в школах. Запровадження громадянської освіти як предмета в українських школах стало значним кроком у просуванні демократичних цінностей та громадянськості серед учнів. У 2018-2019 навчальному році предмет викладали дві години на тиждень для учнів 10-х класів. Було розроблено нові навчальні матеріали, розпочато підготовку вчителів для забезпечення якісної освіти учнів.

Така практика є запозиченою у розвинених країн, де громадянська освіта є обов'язковим курсом середньої освіти, а геополітичні знання представлені коротким курсом з політично-правового устрою держави, основ міжнародних відносин. Розглянемо декілька прикладів реалізації геополітичного навчання в рамках середньої освіти в деяких країнах. Наприклад:

– Сполучені Штати включають викладання громадянської освіти та управління як частину своєї навчальної програми для учнів К-12. Сюди входять такі теми, як: Конституція, демократія і три гілки влади. Крім того, деякі школи пропонують курси з глобальної політики та міжнародних відносин.

– У Канаді громадянська освіта є обов'язковою для учнів 5-12 класів. Навчальна програма охоплює такі теми, як демократія, громадянство та канадська політична система. Крім того, деякі школи пропонують курси з міжнародних відносин і геополітики.

– У Німеччині громадянська освіта є обов'язковою для всіх учнів 5-13 класів. Навчальна програма охоплює такі теми, як демократія, права людини та європейська інтеграція. Крім того, деякі школи пропонують курси з глобальної політики та міжнародних відносин.

– В Японії суспільствознавство є обов'язковим предметом у 1-9 класах і охоплює такі теми, як історія, географія та громадянськість. У старших класах учні можуть обрати курси з міжнародних відносин та геополітики.

---

²⁶ Громадянська освіта: теорія та методика навчання. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: ЕТНА-1, 2008. 174 с.

– В Австралії громадянська освіта є обов'язковою для всіх учнів 10 класів. Навчальна програма охоплює такі теми, як демократія, права людини та австралійська політична система. Крім того, деякі школи пропонують курси з глобальної політики та міжнародних відносин.

В Україні курс громадянська освіта передбачається для вивчення учнями десятих класів. Цей курс охоплює сім основних розділів²⁷:

- особистість та її ідентичність;
- права і свободи людини;
- людина в соціокультурному просторі;
- демократичне суспільство та його цінності;
- взаємодія громадян і держави у досягненні суспільного добробуту;
- світ інформації та мас-медіа;
- Україна, Європа, світ.

Як бачимо, геополітичні основи подаються в межах кількох годин, де Україна позиціонується як частина Європи та світу. В умовах війни та подальшої європейської інтеграції вивченню геополітичного місця України доцільно приділяти більше уваги у закладах шкільної освіти.

Попри формальну освіту, громадська освіта може здійснюватися і у неформальному форматі. Так, у 2021 році Всеукраїнська асоціація вчителів історії та суспільствознавства «Нова Доба» у співпраці з Програмою сприяння громадській активності «Долучайся!» презентувала онлайн-курс з громадянської освіти для учнів 10-х класів та портал www.citizen.in.ua. Ця платформа пропонує онлайн-курс з 60-ти уроків та інтерактивний підручник з громадянської освіти для 10 класу. Він також включає інтерактивні вправи, опитування, готові домашні завдання, можливість працювати в групах та імітувати семінари чи конференції. Попри ініціативу громадянської неформальної освіти, в Україні вкрай не вистачає ресурсів, які орієнтовані на освіту зрілого покоління.

Загалом, громадянська освіта потрібна не лише дітям. Часто можна стикатися з ситуаціями, коли і дорослим бракує знань і розуміння демократії, прав людини, виборів, місцевого самоврядування та ЗМІ, як показують опитування громадської думки. Особливо гострими є питання нерозуміння реформ децентралізації, медичних реформ тощо. Тому метою громадянської освіти є формування свідомого та відповідального громадянина, патріота, професіонала, який може відповідати за себе та країну, може діяти компетентно та технологічно.

---

²⁷ Громадянська освіта (інтегрований курс). 10 клас. Рівень стандарту. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/2022/08/15/navchalna.programa.2022.hromadyanska.osvita-10.pdf> (дата звернення 18.03.2023).

Отже, запровадження громадянської освіти як предмета в українських школах є значним кроком у просуванні демократичних цінностей та громадянськості серед учнів. Однак такі знання необхідні не тільки для молоді, яка проходить шкільну освіту в даний час, але і дорослому населенню, яке повинно навчитися жити в сучасному світі.

Питання посилення громадянської освіти в Україні набуло значної актуальності у зв'язку з триваючою військовою агресією та розбудовою країни як демократичної правової держави. Побудова стабільної правової держави та громадянського суспільства вимагає зміни всієї освітньої парадигми та успішного формування системи громадянської освіти для учнівської та студентської молоді. Важливим, і це передбачено у Концепції розвитку громадянської освіти в Україні, є і навчання дорослого населення²⁸.

Для забезпечення ефективної громадянської освіти необхідно впроваджувати комплексний підхід, який передбачає залучення різних зацікавлених сторін, включаючи державу, громадянське суспільство, засоби масової інформації, батьків та освітян. Держава має забезпечити правове та інституційне підґрунтя для громадянської освіти, виділити належні ресурси та забезпечити участь усіх зацікавлених сторін. Громадянське суспільство має активно долучатися до заходів з громадянської освіти, забезпечувати зворотний зв'язок і підтримку, а також здійснювати моніторинг ефективності освітнього процесу. Батьки повинні підтримувати громадянську освіту своїх дітей вдома, отримувати необхідні знання в зручний спосіб, а освітяни повинні забезпечити, щоб громадянська освіта була інтегрована в навчальну програму і впроваджувалася за допомогою інтерактивних та партисипативних методів²⁹.

Громадянська освіта має першочергове значення для побудови стабільної правової держави та громадянського суспільства, особливо в умовах військової агресії. Свого часу, щоб вирішити проблему поширення геополітичних знань серед широких верств населення незалежно від віку, платформа громадянської освіти Відкритого Університету Майдану започаткувала дистанційну платформу громадянської освіти <https://vumonline.ua/>. Однак, одного такого проєкту вкрай недостатньо для масштабного поширення геополітичних знань. Тому цікавими можуть бути різні неформальні методи організації громадянської освіти як для дітей, так і для дорослих. Зокрема:

---

²⁸ Концепція розвитку громадянської освіти в Україні URL: <https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2018/01/KONTSEPTSIYA-ROZVYTKU-GROMADYANSKOYI-OSVITY-V-UKRAYINI.pdf> (дата звернення 18.03.2023).

²⁹ 28. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності / Наук. творч. колектив: О. В. Сухомлинська (наук. кер.) та ін. *Шлях освіти*, 2000. № 3. С. 7-13.

– семінари та тренінги. Семінари та навчальні програми можуть бути організовані для дорослих і дітей з метою розвитку конкретних навичок і знань, пов'язаних з громадянською освітою. Наприклад, семінари можуть бути організовані для навчання організації громад, публічних виступів, адвокації та вирішення конфліктів;

– навчальні гуртки, невеликі групи людей, які регулярно зустрічаються для обговорення тем, пов'язаних з громадянською освітою. Цей підхід можна використовувати, щоб надати дорослим можливість дізнатися про громадянську активність та взяти участь у дискусіях про те, як вирішувати соціальні проблеми;

– платформи онлайн-навчання, які можна використовувати для проведення курсів громадянської освіти як для дітей, так і для дорослих. Цей підхід може бути ефективним для охоплення людей, які не можуть відвідувати традиційні заняття, а також для забезпечення гнучких можливостей навчання.

– проекти навчання через надання послуг. Проекти навчання на службі можуть бути організовані як для дітей, так і для дорослих, щоб вони могли брати участь у громадській діяльності, а також вчитися громадянській активності. Наприклад, для дорослих можуть бути організовані проекти громадських робіт, наприклад, волонтерство в місцевій благодійній чи громадській організації.

– громадські форуми – можуть бути організовані для того, щоб надати можливість дітям і дорослим брати участь в обговоренні соціальних питань і громадянської активності. Ці форуми можуть надати людям простір для висловлення своїх думок і проблем, а також для навчання від інших.

Використовуючи комбінацію підходів, можна забезпечити широкий спектр навчальних можливостей, які відповідають різним потребам і стилям навчання.

Загалом, основним завданням влади і громадськості є донесення до суспільства думки про важливість освіти в будь-якому віці, що допоможе сформувати більш зрілу націю. Громадянська освіта виконує і низку інших не менш важливих завдань. Узагальнимо їх³⁰.

Розвиток почуття власної гідності та поваги до прав людини. Громадянська освіта передбачає не лише вивчення прав людини, а й виховання розуміння їхньої значущості як найважливішої цінності як

---

³⁰ Громадянська освіта (інтегрований курс). 10 клас. Рівень стандарту. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/2022/08/15/navchalna.programa.2022.hromadyanska.osvita-10.pdf> (дата звернення 18.03.2023); Концепція розвитку громадянської освіти в Україні URL: <https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2018/01/KONTSEPTSIYA-ROZVYTKU-GROMADYANSKOYI-OSVITY-V-UKRAYINI.pdf> (дата звернення 18.03.2023).

для окремої людини, так і для суспільства в цілому. Завдяки громадянській освіті люди вчаться сприймати права людини як беззаперечну особисту та загальнолюдську цінність, яку вони вмотивовані використовувати та захищати. Вони вчаться поважати права інших та відстоювати власні права, коли їм загрожує небезпека або вони порушуються. Розвиток почуття власної гідності має вирішальне значення, оскільки допомагає людям визнати власну цінність і цінність як людських особистостей. Це також дозволяє їм відстоювати свої права і виступати проти несправедливості. Завдяки громадянській освіті люди дізнаються, що вони мають право голосу і що вони можуть змінювати життя у своїх громадах та у світі.

Критичне та незалежне мислення. Навчаючи учнів міркувати, аналізувати, ставити запитання та робити власні висновки, громадянська освіта допомагає їм розуміти та орієнтуватися у складному політичному та соціальному ландшафті. Вона також дає їм можливість захищати власні інтереси, а також інтереси своїх громад і суспільства в цілому. В основі громадянської освіти лежить потреба сприймати державу як інституцію, покликану систематично та ефективно управляти суспільними справами, а не як джерело благодаті чи загрозу особистій автономії. Лише культивуючи критично вимогливе ставлення громадян до влади, можна створити і підтримувати демократичну державу. Прищеплюючи відданість демократичним цінностям, таким як права людини, верховенство права та справедливість, громадянська освіта допомагає створити суспільство, яке підтримує та просуває ці цінності.

Політична грамотність і компетентність. Вони визначаються рівнем розуміння людиною базових знань про свій статус як особистості, права людини, суспільство, в якому вона живе, його історію, культуру, традиції та звичаї. Крім того, вона включає в себе відповідальність людини за використання своїх прав, природу і структуру держави, процедури і процеси її функціонування, можливості громадян впливати на рішення і дії влади, участь у діяльності громадських організацій і політичних партій. Політична грамотність також передбачає знання фундаментальних понять і термінів із суспільствознавства, розпізнавання їхніх значень у різних контекстах, уміння пояснювати суспільні процеси, тобто визначати причини їх виникнення та наслідки розвитку.

Знання, визнання і дотримання законів. Щоб бути активним і відповідальним членом демократичного суспільства, людина повинна не лише мати базове розуміння законів, які керують її громадою, а й поважати та дотримуватися їх. Правова освіта є важливим аспектом громадянської освіти, яка забезпечує людей знаннями та розумінням, необхідними для визнання та дотримання законів і правил, встановлених

державою. Крім того, культура громадянства виховується тоді, коли люди демонструють лояльність до існуючих законів і влади, а також готовність працювати в правовому полі свого суспільства. Ключовим аспектом правової освіти є здатність розрізняти законні та незаконні дії, що дозволяє людям приймати обґрунтовані рішення та діяти відповідально у своїй громаді.

Толерантність і готовність до компромісу, до розв'язання конфліктів шляхом певних угод. Толерантність і готовність до компромісів є ключовими аспектами демократичної політичної культури. Вони означають розуміння людиною різноманітних поглядів і переконань у світі та здатність поважати інтереси і права інших. Це включає в себе готовність знаходити взаємовигідні рішення конфліктів, а не вдаватися до сили чи агресії. Культивування цих цінностей має важливе значення для побудови згуртованого та інклюзивного суспільства, де всі члени можуть співіснувати і процвітати, незважаючи на свої відмінності. Це передбачає розвиток емпатії, відкритості та здатності ефективно спілкуватися з іншими, навіть з тими, хто має протилежні погляди. Зрештою, здатність до толерантності та компромісу є фундаментальною вимогою демократичного громадянства, оскільки вона дозволяє людям працювати разом для досягнення спільних цілей і формувати майбутнє своїх громад мирними та конструктивними засобами.

Участь у спільних справах. Громадянська освіта відіграє вирішальну роль у прищепленні молодим людям цінностей активної участі та залучення до справ громади. Важливо наголошувати на тому, що стабільне та демократичне суспільство вимагає їхнього безпосереднього залучення та активної участі у вирішенні проблем громади. Цього можна досягти, надавши їм необхідні знання та навички, а також усвідомлення важливості прийняття обґрунтованих рішень та розуміння правил і процедур, пов'язаних з їх реалізацією. Участь у студентських та інших громадських організаціях може стати чудовою платформою для молодих людей для практики та розвитку цих навичок, виховуючи почуття громадянського обов'язку та відповідальності. Завдяки громадянській освіті молоді люди можуть дізнатися, що активна участь у спільних справах має важливе значення для зростання і розвитку їхніх громад, і вони можуть зробити значний внесок у покращення життя суспільства в цілому.

Виховати громадянина – означає підготувати молоде покоління до активної участі у вирішенні поточних і майбутніх завдань держави. Це передбачає формування комплексу особистісних якостей та рис характеру, які формують специфічний спосіб мислення і мотивують повсякденні дії, вчинки та поведінку. «Це дозволить громадянам краще

розуміти свою роль в умовах демократії, відповідально ставитися до своїх прав та обов'язків, покращити свою здатність брати активну участь у суспільно-політичних процесах, а також усвідомлено діяти на захист та утвердження демократії»³¹.

Отже, громадянська освіта – це безперервний і багаторівневий процес, який має охоплювати різні періоди життя людини, враховуючи її психологічні та дидактичні особливості на кожній віковій категорії.

Слід також враховувати різні вікові етапи громадянської освіти, зокрема дошкільну та початкову освіту, шкільну освіту, вищу та професійно-технічну освіту, освіту дорослих.

На кожному етапі громадянської освіти слід наголошувати на різних аспектах демократичного громадянства, враховуючи специфічні психологічні та освітні особливості вікової групи. Наприклад, у дошкільній та початковій освіті акцент слід робити на розвитку почуття громадянської відповідальності, розумінні необхідності дотримання правил і норм у соціальній взаємодії, формуванні базових цінностей, таких як повага до інших та толерантність.

У середній школі акцент має бути зміщений на розвиток політичної свідомості та знань про політичну систему, основні принципи демократії, права та обов'язки громадян. Учні слід також ознайомити з концепцією участі в громадському житті та заохочувати до участі в шкільних заходах, таких як учнівські ради або волонтерські групи.

У вищій та професійно-технічній освіті акцент слід робити на розвитку критичного мислення, здатності аналізувати та оцінювати інформацію, а також на розумінні складних соціальних питань. Студентів також слід заохочувати до участі в дебатах, дискусіях та інших заходах, що сприяють обміну ідеями та поглядами.

Нарешті, в освіті дорослих основна увага має бути зосереджена на розвитку громадянських компетентностей та застосуванні знань і навичок для вирішення реальних проблем. Дорослі повинні заохочуватися до участі в громадських організаціях та інших формах громадянської активності, а також до виконання лідерських ролей у своїх громадах.

І якщо «критичне мислення, медійна грамотність, фінансова грамотність, функції та обов'язки органів влади» є «компонентами

---

³¹ Концепція розвитку громадянської освіти в Україні URL: <https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2018/01/KONTSEPTSIYA-ROZVYTKU-GROMADYANSKOYI-OSVITY-V-UKRAYINI.pdf> (дата звернення 18.03.2023).

громадянської освіти»³², то чому таким компонентом не є геополітичне знання? Адже воно не менш важливе у сучасному складному і динамічному світі з його глобалізаційними і глокалізаційними процесами.

3. Концепція подання геополітичних знань як елемента громадянської освіти

Викладання геополітичних знань у межах громадянської освіти сьогодні, в умовах тектонічних зрушень світового порядку, набуває особливої актуальності. Такі знання допомагають населенню зрозуміти політичні, економічні та соціальні сили, які формують світ, у якому вони живуть. Ці знання включають розуміння механізмів глобального управління, детермінант формування міжнародних відносин та ролі національної держави у міжнародній системі. Вони також передбачають вивчення складних взаємовідносин між різними країнами та регіонами і впливу транснаціональних акторів, зокрема, таких як: транснаціональні корпорації, неурядові організації та міжнародні фінансові установи.

Метою викладання геополітичних знань в межах громадянської освіти може бути і розвиток критичного мислення, і навичок розв'язання проблем в слухачів, щоб вони були краще підготовлені до вирішення складних глобальних проблем та участі в демократичних процесах прийняття рішень. Це передбачає вміння аналізувати різні точки зору на сучасні глобальні проблеми, формувати оцінку впливу міжнародної політики, розуміти ролі влади та інтересів у міжнародних відносинах.

Геополітичні концепції складають основу для розуміння складних політичних, економічних та соціальних факторів, які формують міжнародні відносини та впливають на конфлікти, подібні до війни між Росією та Україною. Вивчаючи ці концепції, українці можуть глибше зрозуміти історичні та культурні корені війни, а також динаміку сил та інтересів, що лежить в її основі.

Підвищення рівня геополітичних знань серед суспільства сприяє наступним цілям:

1. Розуміння стратегічної важливості України в глобальній геополітиці. Україна займає критично важливе положення між Європою та Росією, а її територія та ресурси здавна цікавили обидві сторони. Вивчаючи геополітичні концепції, можна зрозуміти, чому Україна є таким важливим елементом міжнародної системи і як її доля переплітається з долями інших країн регіону та світу у цілому.

---

³² Стасів О. Що таке громадянська освіта і чому вона потрібна. Українська правда. 29 березня 2021. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2021/03/29/244371/> (дата звернення 18.03.2023).

2. Розвиток критичного мислення та навичок вирішення проблем. Вивчення геополітичних концепцій вимагає аналізу складної інформації (історичної у тому числі) та оцінки різних точок зору. Це допомагає розвивати критичне мислення та навички вирішення проблем, що має неабияку цінність у всіх сферах життя громадянина, включаючи прийняття як особистих, так й професійно-спеціалізованих рішень.

3. Заохочення до участі у громадському та політичному житті. Краще розуміння глобальної геополітики може надихнути українців на більш активну участь у громадському та політичному житті, включаючи участь у демократичних процесах прийняття рішень та обстоювання політики, яка відображає їхні інтереси та цінності.

4. Виховання почуття глобального громадянства та відповідальності. Вивчаючи геополітичні концепції, українці можуть краще зрозуміти своє місце у світі та відповідальність, яка випливає з приналежності до глобальної спільноти. Це може ініціювати їх на дії щодо таких питань, як: зміна клімату, бідність та права людини, а також на конструктивну взаємодію з іншими країнами та культурами.

5. Сприяння міжнародній співпраці та взаєморозумінню. Геополітичні знання можуть допомогти подолати прогалини в розумінні специфіки відносин між різними країнами та культурами, а також сприяти міжнародній співпраці та взаєморозумінню.

Під час вивчення геополітики як науки, дуже важливо ознайомити громадян з ключовими концепціями геополітичного розподілу світу. Найбільш важливою серед них і, певною мірою, вихідною можна вважати концепцію Хартленду, ознайомлення з якою варто зробити невід'ємним елементом громадянської освіти. Вивчення геополітики і зокрема моделі Хартленду, наприклад, може стати у нагоді для розуміння глибинних мотивацій та стратегічних інтересів учасників поточної російсько-української війни на момент її початку. До того ж вивчення геополітики може стати підґрунтям для осмислення тих історичних та культурних чинників, які впливатимуть на формування повоєнних відносин між Росією та Україною, між Європою та Україною. Цілком ймовірно, що на світовій арені з'явиться ще один потужний гравець – Китай, що може призводити до нових геополітичних комбінацій у світі. Однак, якими би не були подальші геополітичні зміни, в їх епіцентрі і надалі будуть перебувати концепції-програми Маккіндера (будуть слугувати вихідним пунктом для осмислення, критики, заперечення тощо) – «географічна вісь історії», «Хартленд» та «Стратегічний Хартленд». Кожна з них надає важливе значення Україні у світовому геополітичному розподілі та формуванні світової політики.

До того ж до цих концепцій своєрідно можуть бути «підтягнуті» й концепції інших представників геополітики³³.

У цілому, можна говорити про три завдання геополітичного розвитку України:

- протистояння з Росією;
- незалежний розвиток (суб'єктність);
- інтеграція до Євро-Атлантичної спільноти (Європейського Союзу та Північно-Атлантичного альянсу).

Усі вони також можуть бути проінтерпретовані у контексті концепції Х. Маккіндера з її ідеєю про те, що хід світової історії визначається протистоянням між сухопутними та морськими народами. Х. Маккіндер стверджував, що сухопутні держави історично домінували у світі, і що це домінування було зумовлене їхнім контролем над «Світовим островом» – суходолом, що включає Європу, Азію та Африку. Україна, розташована на східному краю Європи і на кордоні між Європою та Росією-Хартлендом, а тому відіграє особливу роль в побудовах Х. Маккіндера. Наша держава контролює значну частину прибережної території Чорного моря, яке має важливе транзитне значення для Європи. Відповідно, частина прибережної території становить важливу стратегічну ціль для країн, які хотіли би «контролювати» суходіл. А отже, контроль над Україною дозволяє контролюючій державі спроектувати свій вплив на Росію – Хартленд і потенційно отримати контроль над світом. Важливо, що Україну Х. Маккіндер фактично розглядав як невід'ємний елемент «Стратегічного Хартленду», простору «широкого перешийку між Балтійським і Чорним морями», що має бути організований у такий спосіб, щоб попередити піднесення Росії-Хартленду³⁴. Зб. Бжезінський фактично повторює цю думку, зараховуючи Україну до категорії «геополітичних осей», держав, які за рахунок свого географічного розташування можуть створювати «потенційно раними умови для поведінки геостратегічних гравців»³⁵.

Чи не тому історично різні держави прагнули контролювати територію України? А протягом останнього століття боротьба за контроль над її територією відбувалася постійно? Україна частково контролювалася Заходом, потім виборювала своє право на незалежність, потім повною мірою контролювалася Росією і в 1991 році знову виборола право на

---

³³ Див.: Shulga, M. On geopolitics texts usefulness. *«The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2019»*, April 23-24, 2019: [Abstracts] / Ed.board: A.Konverskyi [and other]. Kyiv: Publishing center «Kyiv University», 2019. С. 146-147.

³⁴ Mackinder, Halford *Democratic Ideals and Reality*. Halford Mackinder *Democratic Ideals and Reality* Washington, DC: National Defence University Press, 1996. P. 76, 115.

³⁵ Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. Львів-Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. С. 41.

незалежність. Практично до 2014 року, незважаючи на свою де-юре незалежність з 1991 року, Україна де-факто знаходилася під контролем Росії. І лише 2019 року в Конституції України була закріплена «незворотність європейського та євроатлантичного курсу України»³⁶.

Бажання України бути членом європейської спільноти було завжди сталим, але його обстоювання історично оберталось протистоянням з Росією. Для підтвердження цієї тези важливе значення мають думки Степана Бандери, Симона Петлюри, згадуваного вже Дмитра Донцова, Степана Рудницького, Миколи Міхновського. Для С. Бандери ворогом України є московська нація, а тому важливою є «безкомпромісна, тотальна і безперервна боротьба з Росією»³⁷. С. Петлюра стверджував, що «місія українців у в тому, щоб захищати Західну Європу від руйнівного тиску варварської Росії»³⁸. С. Рудницький розглядає Україну як таку, що «приневолена бути фронтом проти Росії»³⁹. Тому той же Д. Донцов⁴⁰ вважав боротьбу проти Росії колективним ідеалом українців, а М. Міхновський вважав, що «збройна боротьба з Московщиною, що є нашим ворогом, є неминучою»⁴¹. До того ж, багато хто з українських мислителів кінця XIX – першої половини XX століття (С. Бандера, С. Петлюра) вважали, що розчленування Росії є умовою незалежності та процвітання України. Згадуваний вище проєкт «Чорноморської фортеці» Юрія Липи, до речі, також включає розчленування Росії як один зі своїх пунктів⁴².

А у контексті цього проєкту стає зрозумілим і геополітичне значення півострову Крим, на якому свого часу наголошували і українські дослідники: «У радіусі дій бойових літаків типу Су-27, розташованих на кримських аеродромах, виявляються такі міста, як Баку, Тбілісі, Єреван, Дамаск, Бейрут, Анкара, Афіни, Софія, Бухарест, Тирана, Загреб, Сараєво, Белград, Будапешт, Відень, Братислава, Варшава, Вільнюс, Мінськ, Кишинів, головні політичні й військово-промислові центри

---

³⁶ Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 01.03.2023).

³⁷ Бандера С. Перспективи української революції. URL: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/36/11/> (дата звернення 15.03.2023).

³⁸ Петлюра С.В. Статті. Київ: Дніпро, 1993. С. 229.

³⁹ Рудницький С.Л. Чому ми хочемо самостійної України? / Упоряд., передмова О.І. Шабля. Львів: Світ, 1994. С. 294.

⁴⁰ Донцов Д. Твори. Том I. Геополітичні та ідеологічні праці / О. Баган (упоряд., передмова, комент.); Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Львів: Кальварія, 2001. С. 140.

⁴¹ Міхновський М. Самостійна Україна. Київ: Діюкор, 2002. С. 52, 62.

⁴² Липа Ю. Розподіл Росії. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1995. 148 с.

України та Російської Федерації»⁴³. І далі – стратегічна вага Криму пояснюється тим, що Крим є межею Середземноморського басейну та Великого степу, мовою геополітичних понять – таласократії та телурократії, морської могутності та континентальної могутності, тобто осередям зіткнення атлантизму та євразійства⁴⁴. Історично таке зіткнення набуло форми так званого східного питання, яке для Росії завжди було питанням безпеки її південних та південно-східних кордонів, особливе значення у вирішенні якого і належать Криму і Чорному морю. «Крим – ключ до вирішення східного питання. Босфор і Дарданелли – замок. Оволодіння ключем забезпечує гегемонію у Чорному морі. Контроль над замком дозволяє закрити Чорноморський басейн»⁴⁵. Закриття Чорноморського басейну, в свою чергу, дозволяє нейтралізувати могутність Євразії, відкинути її вглиб континенту і забезпечити торжество таласократії.

Сьогодні фактом є вивіщення Китаю, що прагне світового домінування. Місце Китаю на Євро-азійському континенті буде визначатися після закінчення російсько-української війни в залежності від збереженої політичної, територіальної та економічної сили Росії. Про геополітичну вагу Китаю пише, наприклад, Генрі Кіссінджер⁴⁶, але, за великим рахунком, першим, хто звернув на неї увагу був Альфред Мехен⁴⁷.

Наступне завдання геополітичного розвитку України – ствердження незалежної, сильної України. Тут слід мати на увазі, що українська стратегія, якій бракує чіткої геополітичної орієнтації в складному і різноманітному регіоні Центральної та Східної Європи, може виявитися неефективною. Звичайно, що за наявності достатньої економічної сили, Україна може розвиватися незалежно від інших держав, але, у будь-якому випадку у пріоритеті буде політичне та економічне співробітництво із країнами Заходу та Китаєм (?). Цілком очевидно, що до уваги слід буде прийняти і південь, зокрема Туреччину, яка може відігравати важливу роль в економічному розвитку української держави.

В цілому завдання ствердження незалежної, сильної України не означає ізоляціонізму, індивідуалізму чи невизначеної зовнішньої політики. Навпаки, його вирішення має ґрунтуватися на чітких цінностях, принципах

---

⁴³ Цит. за: Шульга М.А. Російський дискурс геополітики. Київ: ПАРАПАН, 2006. С. 11.

⁴⁴ Цит. за: Шульга М.А. Російський дискурс геополітики. Київ: ПАРАПАН, 2006. С. 11.

⁴⁵ Шульга М.А. Російський дискурс геополітики. Київ: ПАРАПАН, 2006. С. 11.

⁴⁶ Kissinger, Henry On China. Penguin Books, 2012. 624 p.

⁴⁷ Шульга М.А. Китай у світлі геополітики (теоретико-ретроспективний ракурс). *Регіональні студії. Наукове видання. Ужгородський національний університет*. Ужгород, 2022. № 28. С. 124-129. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2022.28.23>

і пріоритетах, щоб позиціонувати Україну як конструктивного і надійного партнера. Водночас Україні слід уникати спроб стати «мостом» між Заходом і Сходом і не сприяти їхньому об'єднанню. Натомість вона має зосередитися на реалізації своїх довгострокових інтересів та недопущенні відновлення геополітичної біполярності в Європі. Також варто мати на увазі, що геополітична ситуація в Центральній-Східній Європі та Азії постійно змінюється, а тому зовнішня політика України має враховувати реалії стрімкої зміни геополітичного устрою, вибудовуватися з огляду на ті чи інші геополітичні виклики, уникаючи, однак, кон'юнктурності та ситуативної спрямованості.

Стосовно інтеграції до Євро-Атлантичної спільноти, то варто врахувати, що ключові її гравці, – Британія, США, Франція та Німеччина, – мають у своїй історичній пам'яті традицію орієнталізму⁴⁸. Традицію, яка акцентована ще Х. Маккіндер у книзі «Британія і британські моря» (1902), де стверджується, що захист Британської імперії передбачає забезпечення переваги англосаксонської нації «в просторі і у владних структурах, не тільки у Великій Британії, але і в Сполучених Штатах і в усіх колоніях Британської імперії»⁴⁹. Історичні джерела могутності Заходу та його зосередженість на морській силі і контролі над ключовими торговельними шляхами є важливими факторами для розуміння стратегічної важливості України для морських держав. З цих же причин, Україна була у прицілі стратегічних інтересів Британії, дозволяючи останній контролювати прибережну зону Чорного моря та мати вихід на всю сухопутну частину Євразії. (Для конкретизації цієї тези стане у нагоді і праця Ю. Липи «Призначення України»⁵⁰). У цілому ж, для того, щоб Україна могла існувати в системі «Стратегічного Хартленду», вона має бути провідником інтересів Заходу і, відповідно, – стратегічним форпостом – стримуючим самим фактом свого існування рух Росії (в сенсі просування нею своїх інтересів) на Захід. Тому, мабуть, важливо, щоб у післявоєнному відновленні Україна стала не лише таким форпостом, а й повноправним суб'єктом і самостійним гравцем на міжнародному просторі.

З огляду на зазначені вище завдання геополітичного розвитку Україна може рухатися у парадигмі або «інструменту в боротьбі за світовий геополітичний розподіл», або «самостійного незалежного гравця».

---

⁴⁸ Саїд Е. Орієнталізм / Пер. з англ. В. Шовкун. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 511 с.

⁴⁹ Mackinder, Halford Britain and the British seas. London Heinemann, 1902. 377 p. URL: <https://archive.org/details/britainbritishse00mackuoft> (дата звернення 07.03.2023).

⁵⁰ Липа Ю. Призначення України. Дніпро. Український фонд культури (щомісячник). 1997. № 11-12. 267 с.

Парадигма «інструменту боротьби за світовий геополітичний розподіл» потребує визнання того, що будь-який інструмент, база, у цьому випадку – форпост, не є цінним сам по собі, а є цінним лише своєю інструментальною, функціональною важливістю для тих, хто його підтримує. Наприклад, західні держави зацікавлені в Україні, поміж іншим, і тому, що це дозволяє їм використовувати її як перешкоду на шляху просування Росією своїх інтересів в бік Європи (ширше – Заходу), що, у свою чергу, диктує завдання залучення України до різних альянсів або рухів, які мають на меті послабити Росію. Це відбувається тому, що Україна може стати фактором, який може позбавити Росію привілеїв забезпечувати свої міжнародні національні інтереси у вигідний для неї спосіб. Д. Донцов, наприклад, пояснює, що якщо Україна почне виконувати роль російського авангарду, то ударна сила Росії проти Заходу непомірно зросте й її сили стануть нерівними. Якщо ж, навпаки, Київ відмовиться від цієї ролі і займе місце там, де підкаже його історія та географія, то сила Європи почне переважати силу Росії. Це зумовлено тим, що ключі до опанування Європою, – Львів і Константинополь, – може отримати лише той, хто володіє Україною, а тому сепарація останньої від Росії утворює міцну перепону для російської експансії. «В цій вічній нашій боротьбі проти хаосу на Сході, в обороні – в своїй власній державності і культурі – цілої культури Заходу, якраз лежить українська національна ідея, що мусить бути підставою нашої цілої політичної програми»⁵¹.

Простіше кажучи, у парадигмі «інструменту боротьби за світовий геополітичний розподіл» Україна цінна не сама по собі, а лише завдяки своєму стратегічному значенню для послаблення Росії.

Парадигма ж «самостійного незалежного гравця» націлена на набуття Україною статусу впливового гравця у регіоні та світі у цілому. Вона також має своє солідне геополітичне обґрунтування. Той же Д. Донцов стверджував, що, Україна завжди має орієнтуватися на ті сили, що можуть сприяти реалізації ідеалу української нації, головною ознакою якого є відстоювання своєї незалежності проти (а не просто від) Росії. Такою силою, на думку Д. Донцова, є так званий імперіалізм європейських держав, зміцнення якого позбавить Росію привілеїв забезпечувати свої міжнародні національні інтереси вигідними для себе способами. «Думати інакше, будувати свою справу на боротьбі зі «світовою реакцією» або єднати її з справою «визволення всіх націй» – значило б провадити політику Донкіхота, політику національного

---

⁵¹ Донцов Д. Твори. Том I. Геополітичні та ідеологічні праці / О. Баган (упоряд., передмова, комент.); Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Львів: Кальварія, 2001. С. 144.

самогубства»⁵². А тому, незважаючи на «імперіалістичні» чи «реакційні» характеристики своїх союзників в боротьбі проти Росії, серед різних імперіалізмів українській державі варто послуговуватися тим із них, який буде для неї корисним. «Коли для добра російської державної ідеї потрібно тягнути в сферу її впливів Україну та ослабити політично Європу з поміччю азійських ханів і претендентів на падишахів, з поміччю мусульманського націоналізму, то в наших інтересах лежить не допустити до цього всякими можливими способами»⁵³.

А С. Петлюра, вважаючи, що доведення європейцям необхідності визнання права України на незалежне державне життя є необхідним для того, щоб впритул наблизитися до питання про фактичний поділ колишньої Московської імперії, а нині радянської «федеративної» республіки⁵⁴.

Таким чином, в умовах військового протистояння з Росією, поширення геополітичних знань серед громадян України може мати значні переваги в побудові незалежної української держави. Однак, існує низка проблем, пов'язаних з цим процесом. Одна із головних – це складність геополітики як науки, яка може бути складною для розуміння багатьма людьми. (Тут може стати у нагоді публічний дискурс геополітики як вихідний пункт для актуалізації інтересу до геополітичної проблематики).

Геополітична теорія та різні геополітичні концепції справді є витонченими теоретичними побудовами, як такі, передбачають оперування складною термінологією і детальне розуміння історичного контексту, що може ускладнити їх розуміння для людей без відповідних початкових знань. (Тут може стати у нагоді знайомство з «геополітикою у поняттях» та «геополітикою у концепціях».)

Іншою проблемою є те, що поряд з фактичною інформацією може поширюватися упередженість і дезінформація. Геополітичні знання часто пов'язані з політичними та ідеологічними поглядами, і, інколи, доволі складно презентувати збалансовану точку зору на певні питання. Політична пропаганда може використовувати геополітику в своїх цілях, і підготувати населення до прийняття таких рішень, які можуть нашкодити подальшій незалежності України. До того ж, геополітичні концепції можуть використовуватися і для виправдання актів насильства

---

⁵² Донцов Д. Твори. Том I. Геополітичні та ідеологічні праці / О. Баган (упоряд., передмова, комент.); Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Львів: Кальварія, 2001. С. 153.

⁵³ Донцов Д. Твори. Том I. Геополітичні та ідеологічні праці / О. Баган (упоряд., передмова, комент.); Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Львів: Кальварія, 2001. С. 153.

⁵⁴ Петлюра С.В. Статті. Київ: Дніпро, 1993. С. 252.

або агресії проти певних етнічних чи релігійних груп, що призводить до подальших конфліктів і дестабілізації. (Тут може стати у нагоді знайомство з цивілізаційною парадигмою геополітики⁵⁵).

Ще одна проблема поширення геополітичних знань полягає у тому, що, серед населення може бракувати інтересу або мотивації вивчати геополітичні концепції, особливо якщо вони безпосередньо не впливають на їхнє повсякденне життя. Багато людей можуть вважати геополітику езотеричним предметом, який стосується лише політиків і науковців, і не бачити актуальності цих знань для свого повсякденного життя. (Тут, звичайно, багато що залежить не лише від майстерності викладання, а й від загального мейнстріму, що геополітика – це серйозно, хоча і складно. Цікавими видаються й міркування Карла Хаусхофера про «відчуття кордону» та «метод опосередкованого геополітичного виховання»⁵⁶).

У будь-якому разі для вирішення усіх цих проблем важливо розробляти освітні матеріали та програми, які будуть з одного боку, відповідати державному розвитку, а, з іншого боку, – допомагати формувати у громадян критичне мислення, аналітичні навички, щоб сформувати здатність відрізняти фактичні детермінанти геополітичних процесів від пропаганди чи то дезінформації.

ВИСНОВКИ

Отже, без розуміння складних і динамічних відносин між країнами, їх історії та регіональної політики, громадяни не здатні розуміти та усвідомлювати світові політичні процеси, а тому й не можуть свідомо брати участь у вибудовуванні територіального, політичного устрою власної держави. Геополітичні знання забезпечують громадян необхідним базисом для розуміння глобальних подій, осмислення розуміння причинно-наслідкових зв'язків, вчать критично мислити, перевіряти інформацію, самостійно навчатися та бути невразливими з боку інформаційно-пропагандистського впливу.

Зарубіжні країни визнали важливість включення геополітичних знань у свої системи громадянської освіти. Висвітлюючи геополітичні підстави зовнішньополітичного курсу країни, такі освітні програми розширюють можливості своїх громадян і спонукають їх до свідомої

---

⁵⁵ Huntington, Samuel *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Simon & Schuster, 1996. 410 p.

⁵⁶ Haushofer, Karl *Grenzen in ihrer geographischen und politischen Bedeutung*. Heidelberg, Berlin and Magdeburg: Vowinckel, 1939. Kapitel XI, XXV. URL: <https://archive.org/details/GrenzenInGeographischenUndPolitischenBedeutung/mode/2up?view=theater> (дата звернення 17.03.2023).

участі у формуванні майбутнього своїх країн. На противагу цьому, в українській системі громадянської освіти геополітичним знанням приділяється недостатньо уваги. Українські громадяни отримали б велику користь від посилення акценту на геополітичній освіті, особливо у світлі триваючого військового протистояння з Росією та його далекосяжних геополітичних наслідків.

У світлі російсько-української війни потреба в геополітичних знаннях у громадянській освіті стала ще більш нагальною. Вона оголила складний характер міжнародних відносин і змін у ставленні суспільства до нових політичних та економічних союзів. В цих умовах громадянам важливо донести розуміння ключових геополітичних процесів, в яких Україна може бути не інструментом світової політики, а повноцінним гравцем. Громадянам важливо осмислити концептуальні основи, які визначають стратегію державного розвитку. В цьому сенсі неабияка роль належить концепції Х. Маккіндера, де Україні відведена суттєва роль у системі «Стратегічного Хартленду». При цьому Україна має залишатися незалежною і, водночас, заручитися економічною та політичною підтримкою країн Європи (ширше – Заходу).

Важливо донести до громадян, що ґрунтовне розуміння геополітики – запорука збереження державою своєї територіальної цілісності та умова розвитку їхніх громад з огляду на специфіку сьогочасних міжнародних відносин, яка потребує прийняття обґрунтованих рішень в царині державної політики.

У цьому контексті включення геополітичних знань у громадянську освіту є вкрай важливим. Адже Україна продовжує долати складнощі війни, а тому міцна і всеосяжна система громадянської освіти, яка наголошує на геополітичних знаннях, має (і матиме) неоціненне значення для побудови сильної і динамічної демократичної держави.

АНОТАЦІЯ

Дослідження присвячене вивченню значення геополітичного знання як елемента громадянської освіти. В ньому показано особливості предмета геополітики, його місце в системі знань та освіти у цілому. Геополітичні знання створюють передумови для розвитку критичного мислення громадян, а також дозволяють протистояти негативному інформаційно-пропагандистському впливу. Також у роботі продемонстровано, що громадянська освіта – це безперервний і багаторівневий процес, який має охоплювати різні періоди життя людини, враховуючи її психологічні та дидактичні особливості у межах кожної вікової категорії. На кожному із цих етапів неприпустимим є нехтування геополітичним знанням, що забезпечить формування

стійкого інтересу до геополітичної проблематики, її послідовне осмислення від «простого» до «складного» – від «геополітики в поняттях» через «геополітику в концепціях» до «геополітики у стратегіях». Доведено, що актуальність геополітичних знань є безсумнівною в умовах російсько-української війни та майбутнього геополітичного розподілу світу. Геополітичні знання дозволяють громадянину зрозуміти цінність своєї держави на міжнародній арені та усвідомити власну роль у її розвитку.

Література

1. Бандера С. Перспективи української революції. URL: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/36/11/> (дата звернення 15.03.2023).
2. Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. 236 с.
3. Боренько Я. Громадянська освіта в Україні. URL: https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/171108_citizenship-education-Ukraine-ukr_YB.pdf (дата звернення 17.03.2023).
4. Вегеш М., Палінчак М., Петрінко В. Геополітика в постатях і термінах: підручник для студентів і аспірантів спеціальності «Політологія». Ужгород: Гельветика, 2020. 786 с.
5. Грицак Я. Нариси Історії України: Формування модерної української нації XIX-XX ст. Київ: Yakaboo Publishing, 2019, 656 с.
6. Грицак Я. Подолати минуле. Глобальна історія України. Київ: Портал, 2022, 432 с.
7. Громадянська освіта (інтегрований курс). 10 клас. Рівень стандарту. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/2022/08/15/navchalna.programa.2022.hromadyanska.osvita-10.pdf> (дата звернення 18.03.2023).
8. Громадянська освіта: основи демократії. 11(12) клас. Навчальний посібник / Бакка Т. В., Ладиченко Т. В., Марголіна Л. В. та ін. Харків: «Основа», 2009. 207 с.
9. Громадянська освіта: теорія та методика навчання. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: ETNA-1, 2008. 174 с.
10. Дерев'янюк Н., Костів В. Формування громадянської культури особистості школяра: навчально-методичний посібник. Київ: ТОВ «Праймдрук», 2011. 352 с.
11. Дисципліна «Геополітичний аналіз». Навчально-науковий Інститут міжнародних відносин КНУ імені Тараса Шевченка, 2022. URL: https://asp.knu.ua/doc/DVA2_2022/291_NNIMV/1_291_P2_NNIMV.pdf (дата звернення 17.03.2023).

12. Донцов Д. Твори. Том I. Геополітичні та ідеологічні праці / О. Баган (упоряд., передмова, комент.); Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Львів: Кальварія, 2001. 488 с.

13. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 01.03.2023).

14. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності / Наук. творч. колектив: О. В. Сухомлинська (наук. кер.) та ін. *Шлях освіти*, 2000. № 3. С. 7-13.

15. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні URL: <https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2018/01/KONTSEPTSIYA-ROZVYTKU-GROMADYANSKOYI-OSVITY-V-UKRAYINI.pdf> (дата звернення 18.03.2023).

16. Кузь О.М. Робоча програма навчальної дисципліни «Геополітика». ХНЕУ, 2018. 12 с. URL: <http://www.repository.hneu.edu.ua/bitstream/123456789/19980/1/2018-РПНД%20Геополітика-%20Кузь%20О.%20М.%2C%20Коротков%20Д.%20С..pdf> (дата звернення 17.03.2023).

17. Липа Ю. Призначення України. Дніпро. Український фонд культури (щомісячник). 1997. № 11-12. 267 с.

18. Липа Ю. Розподіл Росії. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1995. 148 с.

19. Липа Ю. Чорноморська доктрина. *Липа Ю. Всеукраїнська трилогія*: у 2 т. / О. Мислива, В. Яременко (упоряд.); М. Головатий (передм.). Т. 2. Київ: МАУП, 2007. С. 9-160.

20. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. Дрогобич; Київ: «Відродження», 2004. 487 с.

21. Міхновський М. Самостійна Україна. Київ: Діокор, 2002. 80 с.

22. Петлюра С.В. Статті. Київ: Дніпро, 1993. 341 с.

23. Про затвердження Національної програми патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства: Постанова Кабінету міністрів України від 15 вересня 1999 р. № 1697. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-99-%D0%BF#Text> (дата звернення 07.03.2023).

24. Рудницький С.Л. Чому ми хочемо самостійної України? /Упоряд., передмова О.І. Шаблія. Львів: Світ, 1994. 416 с.

25. Саїд Е. Орієнталізм / Пер. з англ. В. Шовкун. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 511 с.

26. Стасів О. Що таке громадянська освіта і чому вона потрібна. Українська правда. 29 березня 2021. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2021/03/29/244371/> (дата звернення 18.03.2023).
27. Тоал Джерард Місце та роль України в критичній геополітиці в контексті російської агресії. URL: <https://kspra.com.ua/online-toal/> (дата звернення 07.03.2023).
28. Українська державність у XX століття (історико-політологічний аналіз). Київ: Політична думка, 1996. 448 с.
29. Шульга М.А. Китай у світлі геополітики (теоретико-ретроспективний ракурс). *Регіональні студії. Наукове видання. Ужгородський національний університет*. Ужгород, 2022. № 28. С. 124-129. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2022.28.23>
30. Шульга М.А. Російський дискурс геополітики. Київ: ПАРАПАН, 2006. 524 с.
31. Шульга М.А. Україна в ракурсі геополітики: перечитуючи Хелфорда Макіндера. *Регіональні студії. Наукове видання. Ужгородський національний університет*. Ужгород, 2019. № 16. С. 131-137.
32. Al-Rodhan, Nayef *Meta-Geopolitics of Outer Space: An Analysis of Space Power, Security and Governance*. Palgrave Macmillan; 2012. 284 p.
33. Dalby, Simon *Environmental Geopolitics in the Twenty-First Century. Alternatives: Global, Local, Political* 2014, 39 (1), P. 3-16.
34. Dodds, Klaus *Geopolitics: A Very Short Introduction* 1st Edition Oxford University Press, 2007. 182 p.
35. Friedman, George *Europe: Destined for Conflict?* URL: https://www.youtube.com/watch?v=QeLu_yyz3tc&ab_channel=ChicagoCouncilonGlobalAffairs (дата звернення 05.03.2023).
36. Huntington, Samuel *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Simon & Schuster, 1996. 410 p.
37. Haran, Olexiy *Ukraine in Europe: Questions and Answers*. Kyiv: Stylos Publishers, 2009. 72 p.
38. Haushofer, Karl *Geopolitik der Pan-Ideen*. Berlin: Zentral-Verlag, 1931. 95 s.
39. Haushofer, Karl *Grenzen in ihrer geographischen und politischen Bedeutung*. Heidelberg, Berlin and Magdeburg: Vowinckel, 1939. 279 s. URL: <https://archive.org/details/GrenzenInGeographischenUndPolitischenBedeutung/mode/2up?view=theater> (дата звернення 17.03.2023).
40. Kissinger, Henry *On China*. Penguin Books, 2012. 624 p.
41. Kuzio, Taras *Ukraine: Democratization, Corruption, and the New Russian Imperialism*. Praeger, 2015. 640 p.

42. Mackinder, Halford Britain and the British seas. London Heinemann, 1902. 377 p. URL: <https://archive.org/details/britainbritishse00mackuoft> (дата звернення 07.03.2023).

43. Mackinder, Halford Democratic Ideals and Reality. *Halford Mackinder Democratic Ideals and Reality* Washington, DC: National Defence University Press, 1996. P. 1-173.

44. Mackinder, Halford The geographical pivot of history. *Halford Mackinder Democratic Ideals and Reality* Washington, DC: National Defence University Press, 1996. P. 174-193.

45. Shulga M. On geopolitics texts usefulness. «*The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2019*», April 23-24, 2019: [Abstracts] / Ed.board: A.Konverskyi [and other]. Kyiv: Publishing center «Kyiv University», 2019. С. 146-147.

Information about author:

Shulga Maryna Andriivna,

Doctor of Political Sciences, Professor,
Professor at the Department of Public Administration
Taras Shevchenko National University of Kyiv
60, Volodymyrska Str., Kyiv, 01033, Ukraine